

УДК: 321.01:342.228

*Мамонтова Е. В., ОРІДУ НАДУ
при Президентіві України*

ВИБОРЧА КАМПАНІЯ ЯК ПОЛІТИЧНИЙ РИТУАЛ

Висвітлюється символічна природа виборчої кампанії як різновиду політичного ритуалу. Окреслюються на цій основі границі технологізації виборчого процесу.

Парламентські вибори 2012 р., без перебільшення, можна назвати центральною подією у політичному житті України. Будь-який виборчий процес завжди унікальний. Свою специфіку, безумовно, матимуть й цьогорічні вибори народних депутатів України. Однак, будь-яка сучасна виборча кампанія характеризується не тільки драматизмом подій та гостротою протистояння ідей і програм, але й використанням широкого спектру методів та прийомів політичної боротьби. Така «технологізація» виборчого процесу, окрім особливостей поточного внутріполітичного моменту, зумовлена, на нашу думку, загальносвітовою тенденцією спаду інструментальної ефективності політичних інститутів та організацій, які відповідають за реалізацію функцій інтеграції та досягнення цілей, в наслідок чого відбувається посилення тенденцій символізації політичних процесів. Звідси, дослідження символічного зрізу політики, виявлення місця та ролі символіки у політичних (виборчих) технологіях набуває сьогодні особливої актуальності.

Одним із різновидів політичної символіки виступає політичний ритуал.

Вперше комплексний аналіз соціально-політичних функцій ритуалу було здійснено Е. Дюркгеймом. Його розгорнута класифікація ритуалів, заснована на опозиції «сакральне» – «профанне», стала вихідною для формування концепцій ритуалу у парадигмах функціоналізму (Е. Гофман, М. Дуглас, Б. Маліновський, А. Радкліфф-Браун, У. Уорнер та ін.) та психоаналізу (З. Фрейд, Є. Фромм, К. Г. Юнг та ін.). Не менш важливе значення для розкриття природи ритуалу мають його структуралістські інтерпретації. Згідно даного підходу ритуал – це структура, що містить певну інформацію, яку необхідно розкодувати (А. Геннеп, К. Леві-Стросс, Е. Ліч, В. Тернер та ін.). Так, В. Тернер визначає ритуал

як мову, елементарними структурами якої є символи. Поряд із роботами соціологів та антропологів поняття ритуалу входить до кола предметів дослідження філософії, культурології, семіотики (А. Байбурін, І. Ейбл – Ейбесфельдт, М. Еліаде Р. Жирар, Г. Зіммель, Л. Іонін, Е. Кассіре, Ч. Кун, В. Топоров, Е. Чепл та ін.). Як складова політичного процесу ритуал досліджується у роботах Б. Дубіна, О. Кармадонова, Ю. Левади, К. Мангейма, Т. Мейєра, Д. Місюнова, Л. Моріної, М. Мосса, С. Поцелуєва, Г. Почепцова та ін. У теорії та історії державного управління категорія ритуалу розглядається у контексті питання державного протоколу і церемоніалу (Г. Атаманчук, П. Лядов, Р. Уортман та ін.).

Характеризуючи стан теоретико-методологічного опрацювання проблеми визначення місця та ролі політичного ритуалу у процесах соціально-політичних взаємин слід окремо зупинитися на дефініції «символічна політика», навколо якої здійснюються спроби сформулювати самостійний дослідницький напрямок. Зокрема В. Бушанський, Б. Дубін, Т. Мейєр, С. Поцелуєв, А. Лисюк, Ю. Левенець, В. Полянська та деякі інші дослідники визначають символічну політику як різновид політичної комунікації, мета якого – навіювання певних уявлень про політичну дійсність, а не її раціональне тлумачення. Так, Б. Дубін розуміє символічну політику, перед усім, як політику, пов'язану з діяльністю ЗМІ і розглядає її у контексті технологічного підходу, вбачаючи у неї одну з технологій маніпулювання, що використовує інструментарій ритуалізації або, за авторською версією, «церемоніонізації» [1, 14-25]. Іншими словами, під символічною політикою розуміють симуляцію буття, яка через техніки «естетизації» (Ю. Бушанський [2, с. 20]) призводить до перетворення політики дій на «ерзац-політику» (Т. Мйєр [3], С. Поцелуєв [4]). В результаті така віртуалізація політики, за попередженням Ю. Левенця, «ставить хрест на демократії» [5 с. 6].

Відзначимо, що у роботах переважної частини названих авторів політичний символ та різноманітні прояви символічного в політиці розглядаються як загально соціальні категорії та визначаються або як концепти дискурсу, або як допоміжні засоби впливу акторів політики. Проте, питання з'ясування ресурсного потенціалу політичної символіки, як інструменту регуляції соціально-політичних відносин, все ще залишається на периферії наукового пошуку. Зокрема, опрацювання на теоретико-методологічному рівні по-

требує визначення місця та ролі політичного ритуалу у сучасних виборчих технологіях.

Метою даної статті є характеристика символічної природи виборчої кампанії як різновиду політичного ритуалу та окреслення на цій основі меж її технологізації.

Ритуальний характер виборчого процесу не викладає сумнівів. Адже, у контексті політики ритуал (від лат. *ritualis* – обрядовий, *ritus* – урочиста церемонія, культовий обряд) можна визначити як стандартизоване повторення політично значущих дій, ідеологічно санкціонованих та драматично інсценізованих з метою регулярного підтвердження та укріплення соціально-політичного порядку.

У своєму первісному значенні ритуал, як феномен, що стояв у витоків соціогенезу, є порядком обрядових дій, церемоніалом, пов'язаним із встановленням або підтримкою соціальної упорядкованості. На іманентну спрямованість ритуальної дії вказує семантика мовних означень ритуалу, яка свідчить про близькість понять «священнодія» і «порядок».

Не ставлячи на меті ґрунтовне розкриття існуючих концепцій ритуалу, відзначимо лише його загальні ознаки як складової політичного буття. Найважливішим та найдавнішим призначенням ритуалу виступає вплив на колективну свідомість. Соціальний смисл останнього полягає у посиленні групової згуртованості (Б. Маліновський, Е. Дюркгейм) та гармонізації психологічного клімату групи (К. Г. Юнг). В основу механізму ритуального впливу покладено звернення до процесуальних символів, за допомогою яких транспортуються смисли колективних актів. Виходячи із структури ритуальної дії, яка містить такі етапи, як: а) відокремлення учасників ритуалу від повсякденного профанного життя; б) переміщення їх у надзвичайні умови; в) повернення їх у повсякденність, але вже у якості «посвячених», «втаємничених», ритуал можна визначити як священнодію, засновану на наділенні речей особливими (символічними) властивостями. Ритуали здійснюються у межах символічних систем (картина світу, міф, релігія, ідеологія), які регулюють світосприйняття і поведінку людини та групи. При чому, ритуал є стійкою семіотичною структурою, яка володіє статусом канону і містить смисл і цінність у самій собі.

Усе вищезазначене у повному обсязі характеризує ритуал політичний, й зокрема такий його різновид, як вибори.

По-перше, сутність політичного ритуалу полягає у багатократному посиленні колективної згуртованості учасників через використання ідеологічних міфологем та процесуальних символів (передвиборча програма, візуалізація виборчої стратегії, акції на підтримку кандидата (партії), процедура голосування тощо).

По-друге, у політиці ритуал як засіб легітимації соціально-політичного порядку відтворює рольову структуру суспільства. В результаті, учасники ритуалу, розкриваючи у типізованих обрядових ситуаціях свої соціально-політичні ролі (еліта – маси, жінки – чоловіки, «Схід» – «Захід» тощо), уникають індивідуалізації та відповідальності за власні дії. З іншого боку, механізм соціальної структуризації, притаманний ритуалу, перетворює його на інструмент управління соціально-політичними процесами.

По-третє, місце і роль політичного ритуалу у житті суспільства визначаються моделлю його соціально-політичної організації і типом політичного режиму, що склалися на певному історичному етапі його розвитку. Так, у традиційному суспільстві системи ритуалізованої поведінки, через забезпечення перманентного відтворення сакралізованого світопорядку, служать стрижнем його соціально-політичного устрою. З формуванням засад індустріального суспільства, в наслідок процесів демократизації, значно спрощуються сценарії влади, та відбувається ритуалізація політичного конфлікту. У ідеократіях ХХ ст. масові театралізовані ритуали (святкові демонстрації, військові паради, ходи спортсменів, тощо), посилюючи однорідність, монументальність і колективізм суспільства, стають невід'ємними атрибутами тоталітарного образу життя (К. Мангейм [6]). На сучасному етапі, у ситуації домінування утилітарно зорієнтованих дій автономного індивіда, політичні ритуали залишаються потужним знаряддям політичних технологій. Потенціал останніх базується, перед усім, на естетичному ресурсі засобів масової комунікації (дизайн виборчої кампанії, театралізація політичних акцій тощо).

По-четверте, функціями політичного ритуалу в цілому та виборчої кампанії зокрема є інтеграція, структуризація, мобілізація суспільства та підтримка його цілісності. Через набуття учасниками політичного ритуалу досвіду інтенсивної колективної взаємодії та взаєморозуміння відбувається консолідація суспільства навколо єдиної системи цінностей, що сприяє зняттю соціальної напруги, врегулюванню соціальних конфліктів, гармонізації соціально-владних відносин.

Крім того, у теорії політики вироблена низка класифікацій політичного ритуалу, і майже кожна з них містить критерії, за якими виборча кампанія може бути представлена як певний різновид ритуальної дії.

Так, усі ритуали, зокрема й політичні, поділяють на позитивні та негативні (Е. Гофман [7], Е. Дюркгейм [8]). Перші за суттю є метафорою наближення учасника до сфери сакрального (приміром, ритуал покладання квітів до меморіалу Невідомого солдата, індивідуальний акт голосування). Другі будуються на системі заборон, що покликана розділити священне і вольгарне (приміром, заборона паплюження державної символіки).

Широко розповсюдженим є поділ ритуалів на кризові та календарні (А. Байбурін [9], Е. Дюркгейм [8]). Так, кризові ритуали (зібрання родини на похоронах або звернення голови держави до населення країни під час стихійного лиха) завжди були і залишаються найбільш дієвими та єдино можливими способами індивідуального та колективного переживання екстремальних ситуацій. Календарні ритуали, навпроти, чітко прив'язані до конкретної дати, а їхнє регулярне, із року в рік, повторення є, за суттю, закріпленням відчуття непорушності соціального та політичного порядку (зустріч Нового року, чергова виборча кампанія). Як зазначає А. Байбурін, членування часу за допомогою ритуалу передбачає, що, не зважаючи на природні зміни, світ залишається таким, яким його зафіксував останній ритуал [9, с. 123].

Крім того, ритуали можуть бути класифікованими за масовістю та ступенем структурованості, за послідовністю елементів аморфності та структурованості, за характеристиками групи, яка здійснює ритуал і заради якої він здійснюється (Л. Іонін [10]).

Важливу роль у соціально-політичному житті відіграють ритуали переходу, або ритуали ініціації (Е. Дюркгейм [8],) або обряди переходу (А. Геннеп [11]). Вони спрямовані на встановлення нової індивідуальної або колективної ідентичності, фіксацію особистого або групового статусу, інтеграцію основних статусних груп (отримання паспорта громадянина країни, ритуал присяги новообраного депутата парламенту тощо).

Окрему групу складають ритуали інтенсифікації (Е. Чепл та Ч. Кун [12]), які становлять сукупність ритуалів різних типів, що здійснюються з метою протистояти зруйнуванню рівноваги колективного життя, інтенсифікувати взаємодію між членами спільноти,

підвищити ступень групової згуртованості (конституційна асамблея, референдум, вибори).

Таким чином, виборча кампанія може бути класифікована як масовий позитивний, календарно-циклічний політичний ритуал, що має чітку структуру та містить ознаки обряду переходу. Отже, виборча кампанія як політичний ритуал є багатограним поліфункціональним феноменом із складною архітектонікою змісту та форми, який виконує роль механізму забезпечення існування та відтворення соціально-політичного порядку.

Не дивлячись на десакралізацію та деритуалізацію сучасного життя, що позначається на відчутному «спустошенні символів» (Л. Іонін [10, с. 257]), та зниженні ролі ритуалів, останні продовжують функціонувати, наповнюючи відкориговані «осучаснені» форми новим змістом. Причому, спільне (у масштабах всієї країни) розуміння та інтерпретація конвенційного наповнення складових ритуалу є обов'язковою умовою його ефективності у політичній сфері.

Безумовно, говорячи про політичні ритуали, сьогодні здебільшого слід розуміти ритуалізовану поведінку, аніж ритуал як сакральне дійство у його класичному трактуванні. За спостереженням Л. Моріной [13, с. 82], якщо у ритуалі велике значення має символічна функція, то у ритуалізованій поведінці вона не виражена так явно. Втім структурність ритуалізованих форм дозволяє їм функціонувати у режимі семіозису, в результаті чого знак і значення стають майже нерозрізненими. Останнє й актуалізує звернення суб'єкту виборчої кампанії до арсеналу різноманітних виборчих технологій.

Однак вважати, що політичний вибір громадянина зумовлюється виключно застосуванням новітніх технік впливу, було б, на нашу думку, перебільшенням. Як доводить досвід проведення виборчих кампаній в Україні, серед переможців парламентських змагань завжди присутні сили, які важко запідозрити у надмірному зловживанні послугами політичних технологів. Цей феномен, на нашу думку, можна пояснити специфікою виборчого процесу як такого.

По-перше, якщо суб'єкт виборів повинен діяти у межах встановлених правил гри, то моделі електоральної поведінки не можуть бути заданими, запланованими за бажанням учасника виборчої кампанії, бо мають стихійний характер. Суб'єкт не може примусити об'єкт дотримуватися норм та цінностей

іншої системи виміру. Виборець залишає за собою право спиратися на власні політичні переконання.

По-друге, у демократичному суспільстві суб'єкт виборчого процесу позбавлений права на легітимне насильство. Людину не можна примусити віддати свій голос за певного кандидата або виборче об'єднання.

По-третє, незважаючи на циклічність та чітко визначену процедуру, кожен виборчий процес – це унікальне, неповторне явище. Він не може стати точною копією попереднього, навіть у разі незмінного складу головних діючих гравців. Адже кожна кампанія відбувається не тільки у просторі, але й у часі: за певний цикл змінюються обставини як у самій країні, так і за її межами. А це означає, що водночас змінюються інтереси, пріоритети та орієнтації виборця.

В силу цього, перед суб'єктом виборчого процесу стоїть досить непросто завдання, яке вимагає специфічних засобів здійснення, адже передвиборча боротьба ведеться у нематеріальній сфері переконань, цінностей, настроїв. І саме вони стають, у першу чергу, мішенню виборчих технологій. Втім, ще раз наголосимо, що їх використання не гарантує блискучої перемоги на виборах. У свідомості широких верств населення відбуваються зміни, які спроможні звести нанівець застосування найдобріших маніпулятивних практик. Багаторічний досвід існування у тоталітарному суспільстві навчив українського громадянина читати поміж строк, володіти езоповою мовою. А це, сподіваємось, є досить потужним імунітетом від будь-яких штучних спроб формування заданого політичного вибору. І хоча не слід забувати, що спроби інтенсивного впливу на громадську думку, на почуття і настрої, на електоральну поведінку населення не варто недооцінювати, на сьогодні в Україні всесильність виборчих технологій є ілюзією.

З іншого боку, саме ритуальна природа виборчої кампанії, що проявляється в її стійкій семіотичній структурі, завжди перетворювала та перетворюватиме виборчий процес на канонічну та самоцінну подію у політичному житті суспільства.

Отже, як різновид політичного ритуалу виборча кампанія у будь-якому випадку сприяє стабілізації політичних процесів, гарантує їх наступність та спадковість, підтримує емоційний консенсус та стабільність у суспільстві, служить інструментом легітимзації влади, забезпечує взаєморозуміння держави та соціуму.

Бібліографічний список

1. Дубин Б. Симулятивная власть и церемониальная политика. О политической культуре современной России / Б. Дубин // Вестник общественного мнения. – 2006. – № 1 (81). – С. 14 – 25.
2. Бушанський В. Блиск і злиденність символічної політики / В. Бушанський // Віче. – 2008. – № 23. – С. 20 – 23.
3. Meyer T. Inszenierung des Scheins. Voraussetzungen und Folgen symbolischer Politik / Т. Meyer. – Frankfurt/Main : Suhrkamp. Mouffe, 1992. – 487 s.
4. Поцелуев С. Символическая политика: констелляция понятий для перехода к проблеме / С. Поцелуев // Полис. – 1999. – № 5. – С. 62-75.
5. Левенець Ю. Політика в Україні: символізація змісту / Ю. Левенець // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2007. – Вип. 10. – С. 5 – 10.
6. Манхейм К. Идеология и утопия // Манхейм К. Диагноз нашего времени; пер. с нем. – М. : Юрист, 1994. – С. 7 – 260.
7. Goffman E. Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior / Erving Goffman. – New York: Doubleday Anchor Books, 1997. – 270 p.
8. Durkheim E. Les formes elementaires de la vie religieuse: le systeme totemique en Australie / Emile Durkheim. – Paris: Presses Universitaires de France, 1960. – 647 p.
9. Байбурин А. Ритуал в традиционной культуре: структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / А. Байбурин. – СПб. : Наука, 1993. – 240 с.
10. Ионин Л. Социология культуры: путь в новое тысячелетие / Л. Ионин – М. : Логос, 2000. – 431 с.
11. Геннеп А., ван Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов / А., ван Геннеп; пер. с фр. Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН. – М. : Восточная литература, 1999. – 198 с.
12. Chapple E. Principles of anthropology / E. Chapple. С. Coon. – New York: Holt. Chick, G. E., – 2006. – 466 p.
13. Морина Л. П. Основы невербальной коммуникативной культуры / Л. П. Морина. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2005. – 130 с.

Стаття надійшла до редколегії 25.05.2012

Освещается символическая природа избирательной кампании как разновидности политического ритуала. Очерчиваются пределы технологизации избирательного процесса.

Symbolic nature of election campaign as a kind of political ritual is showed. The limits of the electoral process technologization are outlined.